

अमर सिर्जना निबन्धसङ्ग्रहमा पर्यावरण

फूलकुमारी ढकाल*

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा निबन्धकार सुधा त्रिपाठीको 'अमर सिर्जना' निबन्धसङ्ग्रहलाई पाठका रूपमा लिई त्यसमा अभिव्यक्त पर्यावरणको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । 'अमर सिर्जना' निबन्धसङ्ग्रहमा के कस्ता पर्यावरण आएका छन् र तिनको प्रयोग कसरी गरिएको छ ? निबन्धमा व्यक्त पर्यावरणले के कस्तो किसिमको सन्देश दिन खोजेको छ ? भन्ने कुराको खोजी गर्नु नै यस लेखको उद्देश्य हो । यसमा पर्यावरणीय चेतनाको आधारभूत सिद्धान्तलाई निबन्ध विश्लेषणको महत्त्वपूर्ण, केन्द्रीय सिद्धान्तका रूपमा लिइएको छ । तिनै पर्यावरण सिद्धान्तका आधारमा मात्र यस सङ्ग्रहको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । यसमा मूलतः प्रकृति र मानिसबिचको सम्बन्धलाई स्पष्ट रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । अन्त्यमा पर्यावरणका आधारमा यो निबन्धसङ्ग्रह सफल, प्रभावकारी र सौन्दर्यपूर्ण नै छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : प्रकृति प्रदत्त, पर्याधार, अभेद्य, हाइजनिक, सीमान्तकृत, आधिपत्य

विषयपरिचय

सुधा त्रिपाठी (२०१५) नेपाली साहित्यको आधुनिक काल (२०३६) देखि नेपाली कविता, निबन्ध र समालोचना लेखनमा सक्रिय रहँदै आएकी छन् । २०३४ सालको प्रज्ञा पत्रिकामा 'मेरो व्यथाहरूको गीत' कविता प्रकाशन गरी नेपाली साहित्य क्षेत्रमा प्रवेश गरेकी बहुमुखी प्रतिभाका धनी व्यक्तित्व त्रिपाठीका साहित्य लेखनका विभिन्न विधाहरू निबन्ध, कथा, समालोचना तथा एकाङ्की विधाका कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । यिनका *बादल, धर्ती र आस्था*हरू (२०५०), *जीवनसूत्र र स्वप्नाभास* (२०५३), *सुट, टाई र सुँगर* (२०५९), *अमर सिर्जना* (२०६५) र *चेलीबेटीका बेग्लै कुरा* (२०६८) निबन्धसङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । निबन्धकार त्रिपाठीको विभिन्न निबन्धसङ्ग्रहमध्ये *अमर सिर्जना* निबन्धसङ्ग्रह पनि एक हो । यस सङ्ग्रहमा छोटो आयामका दशवटा निबन्धहरू रहेका छन् ।

यसमा जीवन र प्रकृतिबिच स्थापित मान्यतालाई एक पाटोबाट देखाइएको छ भने अर्को पाटोमा नारीका प्रकृतिजन्य पीडाबोध पनि यस सङ्ग्रहमा मुख्य रूपमा उल्लिखित छ । पर्यावरणीय समालोचना साहित्य अध्ययनको क्षेत्रमा थपिएको नयाँ र मौलिकतामा आधारित उत्तर आधुनिक समालोचना पद्धति हो । यसले मानवीय भौतिक पक्षको जीवन र प्रकृतिबिच स्थापित मान्यतामा

*नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर । Email: junudhakal203@gmail.com

मात्र सीमित नरहेर धर्तीलाई नै एउटा कृतिका रूपमा लिन्छ र हामी उभिएको भौतिक र सांस्कृतिक आधारसँग साहित्यिक कृतिलाई तुलना गर्छ । यसका साथै कृतिको परिवेश वा प्रकृति चित्रणलाई अनिवार्य अस्तित्वका रूपमा विश्लेषण गर्छ र धर्तीलाई सचेत र गहन दृष्टिले अध्ययन गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता समेत राख्दछ । त्यसैले पर्यावरणीय चेतनाको आधारभूत सिद्धान्तान्तर्गत रहेर *अमर सिर्जना* निबन्धसङ्ग्रहमा अभिव्यक्त पर्यावरणको खोजीमा यो लेख केन्द्रित छ । यस लेखको समस्यासँग आबद्ध भएर आउने अन्य जिज्ञासाहरूको सामाधान गर्दै *अमर सिर्जना* निबन्धसङ्ग्रहमा अभिव्यक्त पर्यावरणको विश्लेषण गर्नु यस लेखको मुख्यउद्देश्य हो ।

अध्ययन विधि

अध्ययन विधिअन्तर्गत यस लेखमा सामाग्री सङ्कलन विधि र अध्ययन विश्लेषण विधिलाई आधारमानी प्रस्तुत लेख तयार गरिएको छ । सामग्री सङ्कलन विधिअन्तर्गत पुस्कालयीय अध्ययनमा आधारित प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत रहेर गरिएको छ । प्राथमिक सामग्रीका रूपमा निबन्धकार त्रिपाठीको *अमर सिर्जना* निबन्धसङ्ग्रहलाई लिइएको छ भने तत्सम्बन्धी समीक्षा, समालोचना, सम्बन्धित विषयका पाठ्यपुस्तक, लगायतका आवश्यक सामाग्रीहरू द्वितीयक सामग्रीको रूपमा रहेका छन् । त्यसैगरी अध्ययन विश्लेषण विधिअन्तर्गत पर्यावरणीय समालोचना सिद्धान्तलाई आधार बनाएर प्रस्तुत लेखन कार्य तयार पारिएको छ । यस क्रममा विश्लेषणात्मक विधिलाई अँगालिएको छ ।

पर्यावरण विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

प्रकृति र वायुमण्डलसँगको संयुक्त रूप नै पर्यावरण हो । पर्यावरणले मानवीय अस्तित्वसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण पक्ष हावा, पानी, माटो, पशुपक्षी तथा वनस्पति जगत् र वातावरणको खोजी गर्छ । पर्यावरणका यिनै विशिष्ट पक्षहरूसँग सम्बन्धित अध्ययन तथा खोजी नै पर्यावरणीय अध्ययन हो । पर्यावरण परम्परागत साहित्य अध्ययनको क्षेत्रमा स्थापित नयाँ चिन्तनमा आधारित सिद्धान्त हो । मानवलाई केन्द्रमा राखी कृति विश्लेषण गरिरहेको परिप्रेक्ष्यमा यसले सिङ्गो प्रकृति जगत्लाई समीक्षात्मक कृतिका रूपमा ग्रहण गरी पर्यावरण र वातावरणको केन्द्रीयतामा कृति विश्लेषणको आधार तयार गर्दछ । प्रकृति विशेषलाई आधार मान्दै पशुपक्षी, वनस्पति जस्ता विविध पक्षमा लेखिएका साहित्यिक रचनाहरू यस समालोचनाअन्तर्गत पर्दछन् । पर्यावरणले मूलतः आफू उभिएको भौतिक र सांस्कृतिक आधारसँग साहित्यिक कृतिलाई तुलना गर्दै प्रकृतिको मानवेतर जगत्सँग मान्छेका सम्बन्धका बारेमा अध्ययन गर्ने, जीव वनस्पति, हावा, पानी, माटोप्रति मानिसका क्रियाकलापको प्रभाव (ढकाल, २०७५ : १९) तथा मानवीय सम्बन्धको अध्ययन गर्ने साहित्यिक अन्तर्विषयक अध्ययन हो । ग्रिसेली 'इकोलोजी' शब्दको प्रथम प्रयोग सन् १८६६ मा जर्मन जीवशास्त्री अर्नेस्ट हयाक्टले छुट्टै अध्ययनको विषयका रूपमा प्रयोग गरेका थिए, भने सन् १८६९ मा अनेस्टले नै यसलाई जीवजन्तुको जैविक र अजैविक वातावरणसँगको नजिकको सम्बन्धमा गरिने अध्ययनका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । उत्तरवर्ती अध्येताले भने जनावर र बोटबिरुवाबिचको सम्बन्ध र तिनको वातावरणसँगको सम्बन्धको

व्याख्या गर्ने विज्ञानका रूपमा लिएका छन् (त्रिपाठी, २०६८, पृ. ७९) । पर्यावरणको सैद्धान्तिक ढाँचाले कुनै पनि कृतिलाई वातावरणीय सन्दर्भबाट विश्लेषण गर्छ । यसले विश्वव्यापी रूपमा धनी पुँजीपति र साम्राज्यवादी वर्गले कसरी प्रकृतिको शोषण गरेका छन् ? भन्ने कुराको विश्लेषण गर्छ । यसले प्रकृतिलाई साधनका रूपमा नभएर साध्यका रूपमा लिन्छ । पर्यावरण विश्लेषणले वर्तमान तथा प्राचीन समयमा प्रकाशित कुनै पनि कृति, लेखरचनाहरूमा व्यक्त पर्यावरणका सकारात्मक र नकारात्मक पक्षहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दछ । प्रकृति के हो, वातावरणको अर्थ किन वरिपरिको मानवेतर जगत् मात्र भएको छ ? मानव वातावरणको विशिष्ट अङ्ग किन हो ? मानव कहाँ र कसरी बस्छ ? भन्ने जस्ता प्रश्नको उत्तरका क्रममा पर्यावरणले प्राकृतिक विज्ञान, वातावरण अध्ययन, सांस्कृतिक तथा सामाजिक अध्ययनलाई पनि यथास्थानमा उपयोग गर्छ ।

पर्यावरण विश्लेषकहरूले पनि साहित्यलाई पर्यावरणकेन्द्री दृष्टिबिन्दुबाट अध्ययन तथा विश्लेषण गर्दछन् । वातावरणलाई केन्द्रमा राखी रचित सृजनात्मक कृतिले मानवीय अत्याचारको विरोध गर्दै प्रकृति वा वातावरणलाई केन्द्रमा राखेर साहित्यिक कृतिहरू एकपछि अर्को गर्दै लेख्न थालेपछि मात्र समालोचकहरूले पनि नयाँ पद्धति अन्तर्गत पर्यावरणलाई अङ्गाली अध्ययन विश्लेषण गर्न थालेको पाइन्छ । पर्यावरण विश्लेषण रूसोको “प्रकृतितर्फ फर्क” भन्ने भनाइमा केन्द्रित छ । पर्यावरण विश्लेषण उत्तर आधुनिक विश्लेषण हो । यसले धर्तीलाई नै एउटा कृतिका रूपमा लिई गहन अध्ययन, विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्छ । यसले एकातिर मानिसलाई मानवकेन्द्री मानसिकता त्यागेर जीवनकेन्द्री अवधारणा अपनाउनका लागि आफ्नो सोचाइ र जीवन पद्धतिमा परिवर्तनका लागि आग्रह गर्छ भने अर्कोतिर पर्यावरणीय सिद्धान्त, नीति तथा कानुनसँग जोडिएर साहित्यिक लेखक, पाठक र पाठको खोजी गर्छ । प्रकृति के हो ? मानव वातावरणको विशिष्ट अङ्ग किन हो ? मानव कहाँ र कसरी बस्छ भन्ने प्रश्नको उत्तरका क्रममा यस सिद्धान्तले एकातिर प्राकृतिक विज्ञान, वातावरणीय अध्ययन, सांस्कृतिक र सामाजिक अध्ययनलाई यथास्थानमा उपयोग गर्छ भने अर्कोतिर यसले कृतिमा व्यक्त पर्यावरणीय चेतनाको अध्ययन, पर्यावरणीय विकासका सवाललाई के कसरी उठाइएको छ ? कृतिको सांस्कृतिक पक्षलाई प्रधानता दिएको छ कि छैन भन्ने जस्ता कुराहरूको पनि अध्ययन गर्छ । यसमा पर्यावरण विश्लेषणका पर्याधारअन्तर्गत विभिन्न शैली तथा सिद्धान्तहरूलाई अवलम्बन गरिएको हुन्छ । यसअन्तर्गत यहाँ सांस्कृतिक पर्यावरणीय चेतना, नारीवादी पर्यावरणीय चेतना र साहित्यिक पर्यावरणीय चेतनामा केन्द्रित रही प्रकृति र साहित्यको पारस्परिकता देखाउदै अमर सिर्जना निबन्धसङ्ग्रहमा प्रयुक्त पर्यावरणको खोजी गरी तिनको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

विमर्श र नतिजा

मानिसको जीवन क्रियाकलाप र व्यवहारको समष्टि हो। मानवीय तिनै क्रियाकलाप तथा व्यवहार नै पछि संस्कृतिका रूपमा स्थापित हुन्छ । मानिसका तिनैस्थापित संस्कारगत संस्कृति र वातावरणका विभिन्न पक्षहरूलाई निबन्धकार त्रिपाठीले साहित्य लेखनका माध्यमबाट आफ्ना निबन्धहरूमा

प्रस्तुत गरेकी छन् । सङ्ग्रहमित्र समाहित विभिन्न संस्कृतिहरूमा दैनिक क्रियाकलापगत संस्कृति, खानपानगत संस्कृति, आर्थिक संस्कृति र सङ्घर्ष, चिन्तनगत संस्कृति, रहनसहन तथा भेषभूषासँग जोडिएको जनजातिगत संस्कृतिलाई यहाँ समावेश गरिएको छ भने पर्यावरणअन्तर्गत कृष्णभिरको पहिरो, गौरीशङ्कर हिमाल, सूर्योदय र सूर्यास्तको समय, वनजङ्गल, राजनीति, विद्यालय जीवन, साहित्यिक वातावरण, अस्पताल, युद्धकालीन अवस्था, ग्रामीण आर्थिक अवस्थालगायत अन्य वातावरणीय अवस्थाको चित्रण गरिएको छ ।

सांस्कृतिक पर्यावरणीय चेतना

‘अमर सिर्जना’ निबन्धसङ्ग्रहमा रहेका विभिन्न पक्षलाई निम्न उपशीर्षक निर्धारण गरी चर्चा गरिएको छ ।

दैनिक क्रियाकलापगत संस्कृति र पर्यावरण

अमर सिर्जना निबन्धसङ्ग्रहमा दैनिक क्रियाकलापगत संस्कृति र पर्यावरणीय सम्बन्धलाई निबन्धमा आएका विभिन्न कथनबाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ । अमर सिर्जना निबन्धमा सुधा त्रिपाठीको दैनिकी र मातृत्वबोध प्रस्ट भएको छ भने मिथक भईछु म त निबन्धमा सूर्यको दैनिकी र संस्कृति स्पष्ट भएको छ ।

त्रिपाठीले दैनिक रूपमा बहिनीलाई पिठ्युँमा बोकी स्कूल लाने ल्याउने गर्नु, बहिनीको किताब बोकिदिनु, बहिनीलाई केरा, मिर्ची र मिटाई किनिदिनु तथा छोरी जिगीषालाई एउटा खेल्ने समाउन दिएर आफू भान्छाको काममा व्यस्त रहनु जस्ता कुराहरू त्रिपाठीका दैनिकी क्रियाकलाप हुन् । यिनै क्रियाकलाप नै यहाँ त्रिपाठीका दैनिक क्रियाकलापगत संस्कृति भएर आएका छन् । त्यसैगरी सूर्य बिहान उदाउनु र बेलुका अस्ताउनु उसको दैनिकी हो भने उदाउँदा र अस्ताउदा सूर्य रातो हुनु उसको युगौँदेखिको संस्कृति हो भन्ने कुरालाई तलका साक्ष्यले पुष्टि गर्दछ :

“एउटा खेल्ने कुरा समाउन दिएर ‘नानी खेल्दै गर, मामु यता काम गर्छु है’

भनेर राखिदियो, ऊ घण्टौँ एकाग्र भएर खेलिरहन्थी । कहिले त्यत्तिकै निदाइराखेकी पनि हुन्थी (पृ. १६) ।”

बिहान डाँडामाथि टुप्लुक्क आइपुग्दा पनि लाजले रातो मुख लगाउनु ? किन बेलुका डाँडाबाट गुड्किने बेलामा पनि रातै हुन पुग्नु (पृ. ६०) ?”

यसैगरी नारी विवाहपश्चात् मात्र नभएर विवाह अघि पनि मातृत्वबोध गर्न सक्छे भन्ने कुरालाई निबन्धकारले नारी मातृत्वको वातावरणीय बोधबारे यसरी गहन रूपमा विश्लेषण गरेकी छन् :

म उसलाई पिठ्युँमा बोक्थेँ र अगाडि हातमा पुस्तक बोक्थेँ । बोकिसकेपछि भन्थेँ, “अब घर जाने होइन ?” ऊ भन्थी, “पसल जाने ।” म आफूचाहिँ उसकी आज्ञाकारी बहिनीभैँ खुरुकक पसल गइदिन्थेँ र सोध्थेँ, “के खान्छेस् त ? ऊ केराका काँइयाहरू भुन्डयाएको डोरीतिर सङ्केत गर्थी । म आफूले सँगालेर राखेको दक्षिणाको पैसाले केरा किनिदिन्थेँ । ऊ कुपुकुपु खान्थी, म टुलुटुलु हेरिरहन्थेँ । मलाई खाऊँखाऊँजस्तो लाग्दै लाग्दैनथ्यो, उसले आनन्दले खाइरहेको अपार सन्तुष्टिले एकनास हेरिरहन्थेँ । दिनभरिको भोकप्यासले पनि छुँदैनथ्यो त्यतिखेर मलाई (पृ. २) ।

माथिका वाक्यांशहरूमा नारीजातिको महिमाको पर्यावलोकनलाई नारी विवाहपछि मात्र होइन विवाह अघिदेखि नै नारीमा मातृत्वबोध र नारीपर्यावरणीय चेतना पुस्त्रको तुलनामा अहम् र बढी मात्रामा हुन्छ भन्ने कुरालाई प्रस्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ । नारी सम्मान मात्र होइन महान हो, नारीलाई बुझ्ने गर । नारीले अवसर पाएमा जे पनि गर्न सक्छन् । आफ्नो व्यस्त दैनिकीमा पनि आफ्नो परिवारलाई एकातिर अल्मलाएर आफू लेखनमा व्यस्त भएको कुरालाई त्रिपाठी भाले खन्यू र महापुरस्कार निबन्धमा प्रस्ट्याउँदै भन्छन्

उनलाई दिनुपर्ने मायाका थुप्रा हुन् मेरा रचनाहरू—उनको भागबाट खोसिएर पोखिएका (पृ. २८) ।

यसरी प्रस्तुत निबन्धमा त्रिपाठी र सूर्यको दैनिक क्रियाकलापगत संस्कृति र पर्यावरणका बिच अभेद्य सम्बन्ध देखाइएको छ । आफ्नी बहिनीलाई केरा, मिठाईलगायतका खानेकुरा किनेर खानदिई स्कूल पढ्न प्रोत्साहन गर्नु त्रिपाठीको दैनिकी हो । बहिनीका लागि किनिदिने खानेकुरा पर्यावरणमै आश्रित छ र त्यो प्राकृतिक रूपमा प्राप्त हुने वस्तु हो, जसको सम्बन्ध हामी रहेको र बसेका वरिपरिको पर्यावरणसँग रहेको हुन्छ । त्यस्तै आफूभन्दा सानालाई माया गर्नु पुस्तौँदेखि चल्दै आएको लोकसंस्कार हो । यहाँ व्यक्त भएका सम्पूर्ण दैनिकी तथा संस्कारगत संस्कृतिको प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा वातावरणसँग सम्बन्ध रहेको हुन्छ । वातावरणबाट नै हामीले आत्मीयता प्राप्त गर्न सक्छौँ । त्यसैले निबन्धमा दैनिक क्रियाकलापगत संस्कृति र पर्यावरणका बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध व्यक्त भएको पाइन्छ ।

खानपानगत संस्कृति र पर्यावरण

मानिसले दैनिक रूपमा प्रयोग गर्ने सबै खाद्यवस्तुहरू प्रकृति प्रदत्त नै हुन् । मानिस जन्मेपछि नमरून्जेलसम्म आवश्यक पर्ने तीन व्यवस्था मध्येको एक गाँस व्यवस्था हो । जीवनलाई सहज र सरल तरिकाबाट अगाडि बढाउनका लागि र प्राण बचाई राख्नका लागि चाहिने अनिवार्य वस्तु वा तत्त्व भनेको खाना नै हो । हामीले हाम्रो शरीरलाई निरोगी र स्वस्थ राख्नका लागि दैनिक रूपमा सन्तुलित खाना खानुपर्ने हुन्छ । त्यसैले सन्तुलित खाना खाने क्रममा हामी कहिले ढिँडो, गुन्द्रुक, दाल, भात, तरुल, जाउलो, भ्याकुर, साग, सिस्नु, अचार, मासु आदि खान्छौँ । यी सबै खाना पनि

प्रकृतिक प्रदत्त वस्तुहरू नै हुन् । यिनै वस्तुहरूको प्राप्तिका लागि मानिस स्वदेश, विदेश तथा दिनरात नभनी दश नङ्गा खियाएर पौटेजोरी खेलिरहेका छन् । प्राचीन समयको तुलनामा आधुनिक समयमा मानिसमा भोगविलासी प्रवृत्ति तीव्र रूपमा बढ्दै गइरहेको छ । पहिलेको (पुरानो) खानपानगत संस्कृति अहिलेको भन्दा निकै फरक र अर्गानिक थियो जुन खानाले स्वास्थ्यमा कुनै पनि नकरात्मक असर गर्दैनथ्यो । अलिकता बढी खाँदा पनि कतिपय खानाले औषधिको काम गर्थ्यो तर समयको परिवर्तन सँगसँगै मानिसको खानपानगत संस्कृतिमा पनि परिवर्तन आयो र मानिसहरू भोगविलासी हुँदै क्षणिक स्वादमा रमन थाले । तिनै क्षणिक स्वाद र अप्राकृतिक खानाका कारण आजका मानिसहरू विभिन्न किसिमका रोगहरूबाट ग्रसित हुँदै गएका छन् । रोगबाट ग्रसित भैसकेपछि अर्गानिक खानाको महत्त्व बुझेर उनीहरू प्राचीन खानाको खोजीमा भौँतारी रहेका छन् तर अहिले ती खाना भेटाउन हम्मे हम्मे परेको छ । तिनै खानेकुरा खानका लागि एकातिर पहाड या पाँचतारे होटलहरू चहाउँदै जानुपर्ने अवस्था आएको छ भने अर्कोतिर मानिसमा आएको भोगविलासी प्रवृत्तिको विकासका कारण विदेसिने प्रवृत्ति बढ्दै गइरहेको छ । यसरी प्राचीन समय र वर्तमान समयको खानपानगत संस्कृति र त्यसमा आएको परिवर्तनलाई निबन्धको प्रस्तुत वाक्यांशबाट प्रस्ट्याउन सकिन्छ :

कसैका अगाडि दाल मात्र थियो त कसैका अगाडि भात मात्रै थियो । अनि कसैका अगाडि दाल र भात त दुवै थिए तर तरकारी आइपुगेको थिएन । दालभात—तरकारी सबैथोक पाउनेचाहिँ अचार र मासुको प्रतीक्षा पनि गर्दै गाँस पनि हाल्दै थिए (पृ. ४८) ।
 इच्छानुकूल पेय र रन्याक्सको वितरण हुँदै थियो (पृ. ५१) ।
 “यो पहाडमा कोदाको ढिँडो र गुन्द्रुक खान पाए (पृ. ४७)” ।
 एउटै भाँडामा पाकेको दाल, जाउलो हामी आमाछोरी बाँडीचुँडी खान्थौँ (पृ. ३२) ।
 तरुल—भ्याकुर, साग—सिस्नु जे छ त्यसैले तिम्रो सत्कार गरूँला (पृ. ७८) ।

माथिको साक्ष्यहरूमा मानिसको प्राचीन र वर्तमान समयको खानपानगत संस्कृतिको प्रसङ्गलाई समावेश गरिएको छ । प्राचीन समय हामीले खाने खानामा अनिवार्य रूपमा दाल, साग, सिस्नु, ढिँडो, गुन्द्रुक, तरुल हुन्थ्यो । हामीले खाने खानामध्ये सिस्नु, ढिँडो, दाललगायतका खानाले रोगसँग लड्ने प्रतिरक्षा प्रणालीको अभिवृद्धि गर्थ्यो । गुन्द्रुक, ढिँडो खानु हाम्रो पुस्तौँदेखिको संस्कृति हो, जुन हामी हाम्रै पर्यावरणबाट प्राप्त गर्दछौँ । पाहुना आउँदा साग र सिस्नु, तरुल, दालसँग पाहुनाको सत्कार गर्नु हाम्रो खानपानगत संस्कृति हो । मानिसले उपभोग गर्ने सम्पूर्ण वस्तुहरूको उत्पादन प्रक्रिया र व्यावहारिक उपभोगका यावत् वस्तु उत्पादनको मूल स्रोत नै प्रकृति हो । त्यसैले हामी एकछिन एकपल पनि प्रकृतिबाट अलग रहेर बस्न सक्दैनौँ । सिस्नु, साग, तरुल, भ्याकुर, दाल, जाउलो, गुन्द्रुक आदि सबै पर्यावरणबाट प्राप्त उपभोग्य वस्तुहरू जसलाई हामी हाइजिनिक (विषादि रहित) वस्तुका रूपमा प्राप्त गर्छौँ र प्राकृतिक रूपमै उपभोग गर्दछौँ । सिस्नु, तरुल, भ्याकुरलगायतका खानेकुराहरूको खोजीका लागि स्वच्छ पर्यावरण वा पहाड तथा ओसिला स्थानहरूको खोजीमा हिडनु भनेको प्राकृतिक पर्यावरणसँग जोडिनु हो । यसरी प्रकृतिसँग साधारणीकृत हुँदै हाम्रो खानपान तथा

प्रचलनगत संस्कृतिहरू निर्मित भएका छन् । त्यसकारण खानपान संस्कृति र पर्यावरणमा गहिरो सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

आर्थिक संस्कृति र पर्यावरण

अमर सिर्जना निबन्धसङ्ग्रहमा समाविष्ट अमर सिर्जना, पुरानो घाउ नयाँ वेदना शीर्षकका निबन्धहरू त्रिपाठीका पारिवारिक आर्थिक संस्कृतिको प्रतिबिम्बन पाइन्छ । मध्यमवर्गीय शिक्षित परिवार नै त्रिपाठी परिवारको परम्परा हो । परम्परा भन्नु नै संस्कृति हो । जति हामी आदिम संस्कार, संस्कृति र पर्यावरणीय सम्बन्धबाट टाढिँदै जान्छौं त्यति नै हामी कृत्रिमतातिर ढल्किरहेका हुन्छौं तर त्रिपाठीको परिवार आफ्नो परम्परा तथा पर्यावरणीय सम्बन्धबाट अलग भएको छैन । यस परिवारको सम्पूर्ण आर्थिक क्रियाकलाप नै शैक्षिक क्षेत्रमा निर्भर रहेको पाइन्छ । बुवाको शैक्षिक लेख रचनाबाट प्राप्त आर्थिक रकमले सन्ततिहरूले नै आफ्ना आवश्यकताको परिपूर्ति, उपभोग्य तथा शैक्षिक वस्तुहरूको खरिद गर्छन् । उनीहरूको अन्न भन्नु नै बाबुको लेख रचनाहरू हुन् । उनीहरूको दैनिक उपभोग्य वस्तु तथा साधन भन्नु नै बाबुको लेखनबाट प्राप्त रकम नै हो । त्यसकारण त्रिपाठीको आर्थिक क्रियाकलाप तथा सम्पूर्ण व्यवहारको समाधान भन्नु नै लेख र प्राध्यापनबाट प्राप्त रकम नै रहेको छ । त्रिपाठी नेपालको दार्जिलिङ्, दोलखा हुँदै काठमाडौंको भौगोलिक स्थानहरूमा आफू सीमान्तकृत हुँदै उपेक्षित जीवन बिताइरहेको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत निबन्धहरू आएका छन् । पितृसत्तात्मक सामन्ती संस्कृतिबाट शोषित भइरहनु परेको पीडानुभूति, आर्थिक अभावका कारण भैल्लु परेका विभिन्न समस्याहरू (ढकाल, २०७५, पृ. ४३), शिक्षित भएर पनि बेरोजगार बस्नुपरेको, आर्थिक अभावका कारण दुःख पूर्ण जीवन बिताउन विवश भएको, अकालमै बहिनीलाई गुमाउनु परेको बाध्यात्मक परिस्थितिलाई प्रस्तुत निबन्धमा निम्न वाक्यांशहरूबाट प्रस्ट्याएको छ :

“यो एक रूपैथौं लिएर रिक्सामा चढेर नयाँ सडकमा गोरखापत्र संस्थानमा गएर वेदप्रसादलाई दिनु तर तँले चाहिँ नपढ्नु यो कागज । रिक्सालाई जाँदा एक मोहर दिनु, आउँदा एक मोहर दिनु (पृ. २२) ।”

कागज हेरेर वेदप्रसाद दाइले दुई सय रूपैथौं मेरा हातमा राखिदिनुभयो र “तिमी गइहाल, म पनि एकै छिनमा आउँछु” भन्नुभयो । मैले त्यो रूपैथौं ल्याएर बुबाका हातमा हालिदिएपछि बहिनीको लास उठयो (पृ. २२-२३) ।

माथि उल्लिखित वाक्यांशहरूले आर्थिक अभावकै कारण त्रिपाठी परिवारले विभिन्न किसिमका समस्याहरू भोग्दै रभेल्दै आउनु परेको कुरालाई चित्रण गरेको छ । यसमा आर्थिक अभावकै कारण उपचार गर्न नसकी सदाका लागि यस संसारबाट बहिनीलाई बिदा गर्नु परेको कारुणिक यथार्थ दृश्य प्रस्तुत गरिएको छ । बुवाको साहित्यिक लेखनबाट प्राप्त आयआर्जनले मात्र त्रिपाठी परिवारको सम्पूर्ण घरायसी व्यवहार चलाउनु परेका कारण अभावै अभाव समस्याग्रस्त र दुःखी जीवन बिताउन

विवश पारिवारिक यर्थाथ तथ्य तथा आर्थिक आयआर्जनको एक मात्र केन्द्र बुवाको साहित्यिक लेख रहेको कुरालाई माथि उल्लेखित साक्ष्यले प्रस्ट पारेको छ ।

साहित्यिक लेख लेखी विभिन्न पत्रपत्रिकालाई दिने कार्यले यहाँ शिक्षित परिवारको वातावरण सिर्जना गरेको छ भने त्यही लेखबाट नै घरको सम्पूर्ण कार्य गर्नुपर्ने अवस्थाका कारण छोरीको उपचार गर्न नसक्नु र मृत्यु भइसकेपछि पनि लास समेत उठाउन नसकेको कुराले परिवारको आर्थिक वातावरणीय पक्ष निकै कमजोर रहेको थियो भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । बुवाको साहित्यिक लेख नै त्रिपाठी परिवारको उर्वरभूमि र भविष्य हो । लेखबाट आर्जित रकम नै घरपरिवारको खानपान, लुगाफाटा, शिक्षा, उपचारलगायत अन्य सम्पूर्ण कुराको मूल आधार हो, आर्थिक पक्षको निर्धारक तत्त्व हो । तिनै लेख सिर्जनामा त्रिपाठी परिवारको आर्थिक संस्कृति जोडिएको छ । यदि शिक्षाबाट बाहिरिने हो भने जीविकोपार्जन गर्न नसकिने भन्ने भावको पनि यहाँ सङ्केत पाउन सकिन्छ । यसरी लेखन विनिमयका वरिपरि सम्पूर्ण त्रिपाठी परिवारको भविष्य र नियति निर्धारित भएका कारण अभावपूर्ण आर्थिक संस्कृति र पर्यावरण प्रर्याप्त मात्रामा आएको छ भन्न सकिन्छ ।

चिन्तनगत संस्कृति र पर्यावरण

अमर सिर्जना निबन्धसङ्ग्रहको *अमर कविता, अमर सिर्जना, भाले खन्यू र महापुरस्कार, मिथक भइछु म तर एक मुठी माटो चोरेर भाग्नेलाई* निबन्धमा कतै राष्ट्रिय पहिचानसँग सम्बन्धित शान्ति सुरक्षाको चिन्ता कतै साहित्य क्षेत्रको चिन्ता, कतै सामाजिक क्षेत्रको चिन्ता अभिव्यक्त भएको छ त कतै देशका युवा जमातको शैक्षिक अवस्था त कतै मातृत्वबोध र आर्थिक अवस्थाको चिन्तन गरिएको छ ।

युद्धकालीन समयमा माओवादी र सुरक्षाकर्मीबिच भएको युद्धको सिकारमा सोभासाभा जनता परेका छन् । आफूहरू शोषित भइरहेको थाहा पाउँदा पाउँदै उनीहरू छाती पिट्दै क्वाँक्वाँ रून र टुलुटुलु हेर्न विवश भएका छन् । आफ्नै आँखा अगाडि सन्तानको लास चिल, गिद्धले चोक्टा-चोक्टा लुछेर खाइरहँदा समेत त्यो लास हेरेर बस्न बाध्य भएका छन् । जनताले आफ्नो अस्तित्व समाप्त भएको थाहा पाएका छन् तर पनि अकुत सम्पत्ति कमाउने फुटो आश्वासनमा फसी छिच्च गर्दै हात पसारेर आफ्नो अस्तित्व बचाई भौतिक सुखमा बस्नुभन्दा स्वाधीन आकाश र आकाशमुनिको स्वाधीन धर्ती, निर्विघ्न सार्वभौमिक आफ्नै पसिनाको मूल्य भए पुग्ने अरु केही नचाहिने भन्दै उनीहरू आफ्नो ज्यान जोखिममा राखेर चिन्तित अवस्थामा बाँचिरहेका छन्, रोइकराइ गरिरहेका छन् । यसरी रोइकराइ गर्दा समेत जनताले आफ्नो रगतको मूल्य पाइरहेका छैनन् । उनीहरूले कहीं कतैको यात्रा गर्दा समेत निर्धक्क यात्रा गर्न पाएका छैनन् । कुनै पनि ठाउँ र समयमा धराप विस्फोटन भई आफ्नो भौतिक शरीर गुमाउनु पर्ने हो कि ! आफ्नो सन्तानलाई गुमाउनु पर्ने हो कि ! भन्ने डरैडर र चिन्तामा आगाडि बढ्नु परेको चिन्तित अवस्थाका सबै साक्ष्यहरू माओवादी द्वन्द्वकालको सामन्तवादी समाज व्यवस्थाको हो । त्यस समयमा कोही घरवारविहीन त कोही परिवारविहीन हुनपरेको अवस्था थियो ।

पारिवारिक स्वामित्वमा रहेका मानिसहरू पनि परिवारविहीन हुनुपर्ने हो कि भन्ने त्रासैत्रासमा बस्नु परेका कारण जनतामा परेको असरलाई निबन्धकार प्रस्ट्याउँदै भन्छन् :

सुरक्षाकर्मी र माओवादीका नाममा धमाधम रेटिँदै छन्, भुटिँदै छन् र उनीहरू टुलुटुलु हेरिरहेछन् सन्तानका लासहरू । चील, गिद्धसँगै उनीहरू पनि आफ्ना तिनै मृत सन्तानका चोक्टा लुछेर खाइरहेछन् । सर्वाङ्ग रगतले नुहाइएका उनीहरू जिङ्ग्रिङ्ग कपाल छाडेर कहिले छाती पिट्दै क्वाँक्वाँ रुन्छन् त कहिले तिघ्रा टटाउँदै अट्टहास गर्छन् (पृ. १२) ।

“मलाई मेरो देश देऊ । मलाई एउटा समृद्ध राष्ट्र देऊ । २०४६ सालको जनआन्दोलनमा पोखिएको रगतको मूल्य देऊ (पृ.१२) ।”

यात्रा गरिरहँदा पनि कुनै पनि ठाउँमा कुनै पनि समय धराप विस्फोट हुन सक्छ र शरीरका चोक्टालाम्टा छरिन सक्छन् । जिन्दगी त ताईमा परेको माछाको जस्तै भयो, त्यहीँ बसे पनि मरिने, हाम्फाले पनि भुङ्ग्रोमा डढिने ! आ, बरु छोरीहरूलाई चाहिँ साथमा नल्याउनुपर्ने रहेछ जस्तो पनि लाग्यो (पृ. ६२) ।

यसैगरी सन्तान प्राप्तिका लागि हरेक नारीले भोग्नुपरेको पीडा, प्रसववेदना र त्यस वेदनाकै कारण आमाले मातृत्व बोध गर्न नपाईकन ज्यान गुमाउनु पर्ने अवस्था आइलाग्ने पो हो कि भन्ने त्रासमय चिन्तित वातावरणमाहरेक नारी रहेका हुन्छन् । नारीले सन्तान प्राप्तिका निम्ति आफ्नो जीवनलाई जीवन र मरणको दोसाँधमा राख्दै जतिसुकै दुःखकष्ट तथा बाधा सहेर पनि सन्तानलाई जन्म दिन्छन् भन्ने कुराको कारुणिक तथ्यलाई निबन्धकारले आफ्नी बहिनीको प्रसववेदनाका माध्यमबाट प्रस्ट पारेकी छन् भन्ने कुराको साक्ष्य तलका वाक्यांशबाट पाउन सकिन्छ :

रूँदै, कराउँदै गरेकी भए पनि अधिसम्म त ऊ मेरा आँखाअगाडि थिई । अब त डाक्टर र नर्सहरूले खोई कता पुन्याए कता ! बस्न त म त्यही ढोकाबाहिर नै थिएँ तर उसको आवाजसम्म पनि सुन्न पाइरहेकी थिइँनँ (पृ. ६) ।

यसैगरी कतै माओवादी द्वन्द्वकालको त कतै सन्तान प्राप्तिको चिन्ता गरिरहेको अवस्थामा भने *भाले खन्यू* र *महापुरस्कार* निबन्धमा साहित्य लेखन भोक लाग्दा खान नमिले तापनि, प्यास लाग्दा चिसोपानी हुन नसके तापनि, जाडोमा एक लुगा हुन नसके तापनि, बिरामी हुँदा औषधी हुन नसके तापनि, विद्यालयमा बच्चाको शुल्क बुझाउन नमिले तापनि, ग्याँस लिदा धरौटी राख्न नमिले तापनि, प्राधिकरण, दूरसञ्चार खानेपानी संस्थाहरू यसले चलाउन नसके तापनि, चन्दाका रूपमा कसैलाई दिन नसक्ने र नमिल्ने भए तापनि र लेखनकै बजारमा पनि राम्रो मूल्य पाउन नसके तापनि आफूलाई परिवारको भन्दा बढी माया र चिन्ता त्यही खोटो सिक्कारूपी साहित्यिक लेखनको लागेको कुराको चित्रण मर्मस्पर्शी तरिकाबाट प्रस्ट्याउँदै उनी भन्छन् :

न त भोकमा एक पोल्टो भुटेको मकै हुन सक्ने, न त प्यासमा एक अँजुली चिसो पानी नै हुन सक्ने ! न त जाडोमा एक आङ उपर्ना नै हुन सक्ने, न त बिरामी हुँदा एक पसर औषधि नै बन्न सक्ने ! न त बच्चाहरूका विद्यालयमा शुल्कका रूपमा बुझाउन सकिने, न त एक सिलिन्डर ग्याँसका बदलामा धरौटी राख्न मिल्ने ! न त विद्युत् प्राधिकरण-दूरसञ्चार-खानेपानी संस्थानमा नै चलने, न त बग्नेली चन्दा-रसिदका बदलामा हुइँक्याउन मिल्ने ! लेखनकै बजारमा पनि विनिमय हुन नसक्ने खोटो सिक्कारूपी यो लेखनको किन यति धेरै माया लागेको होला मलाई (पृ. २७) ?

त्यसैगरी सानो हुँदा र केही नबुझ्दासम्म नेपालमा बस्नेहरू दक्ष र शिक्षित भइसकेपछि देशको विकासका लागि काम गर्नुपर्ने अवस्थामा आफ्नो भूमि छोडेर विदेशमा देशमा शिक्षित युवा जमात समेत भेट्न हम्मे-हम्मे परेका र यसले देशको विकासमा परेको असर, युवा जमातको शिक्षाअनुसारको जागिर नपाउँदा शिक्षा क्षेत्रकोमहत्त्व नबुझ्नुको पीडाबोध र त्यसको परिणामप्रतिको चिन्तित अवस्थालाई प्रस्ट्याउँदै उनी भन्छन् :

एउटा गरिब मुलुकले कति गरेर शिक्षित जनशक्ति तयार गर्छ तर 'गोडा लागेपछि' त्यो भने स्वदेशको नागरिकता नै त्यागेर हिँड्छ भने यस देशको उन्नति कहिले होला ? अलि पहिले शिक्षित युवाहरू राजधानी भित्रिएपछि गाउँ फर्कदैन थिए र गाउँ टुहुरो हुन्थ्यो । अहिले त्यसरी नै सिङ्गै देश टुहुरो हुन थालेको छ । त्यसरी जानेका स्वाभिमानको स्थिति के होला ? विवाह गरेर अर्काका घरमा भित्रिँदा क्षतविक्षत बनेको स्वाभिमान बोक्न बाध्य चेलीहरूका हृदयले गर्ने प्रमुख प्रश्न हो यो । रोदीको मादल होइन यो देश, बजुन्जेल बजायो-बज्ज छाडेपछि फालिदियो गर्नलाई मदारीको बाँदर होइन यो देश, नाच्न सक्नुजेल नचायो, नसकेपछि स्यालको आहारा बन्न छाडिदिनलाई । बरु मदारीले बाँदरको माया गर्ला तर...! हो, नेपालमा योग्यताअनुसारका कामको कुरा छाडौँ, स्नातकोत्तर जनशक्तिले खरिदार तहको जागिरसमेत भेट्न मुस्किल छ । विदेशमा गएर उच्चशिक्षा हासिल गरेर फर्कनेहरूले पनि आफ्नो योग्यताअनुसारको काम पाउँदैनन् । ती फेरि बिदेशिन्छन् । उता बस्न थालेपछि त्यही बानी पर्छ र त्यहीँका बासिन्दा बन्छन् । यसले पनि मलाई अलि थोरै मर्माहत बनाएको हो तर यहाँ रोजगारी पाइसकेका र प्रतिष्ठासमेत कमाइसकेकाहरूसमेत पनि खुरुखुरु डिभी भरेर विदेश हुइँकिएको देख्दा भने साझै दुःख लाग्छ (पृ. ७४-७५) ।

अर्काको देशको नागरिकता वरण गर्नेहरूका हृदयमा माटाको यो प्यास निमित्तयान्न भएकै हो त ? लट्टाईबाट चुँडिएका चङ्गाजस्ता भएनन् र उनीहरू ? बोटबाट भरेका फलजस्ता भएनन् र उनीहरू ? फेरि त्यही लट्टाई र बोटसँग जोडिन पाए हुन्थ्यो भन्ने भावना तिनका छातीमा सलबलाउँछ कि सलबलाउँदैन होला ? चोट लागेका बेलामा मरिसकेकी आमालाई समेत बोलाउने संस्कारले उनीहरूलाई देश सम्झाउँदो हो कि (पृ. ७७) !

माथि उल्लिखित सम्पूर्ण साक्ष्यहरूमा कतै सामन्तवादी द्वन्द्व समाज व्यवस्था कतै साहित्यिक लेखन त कतै राष्ट्रिय पहिचानको चिन्ता प्रस्ट रूपमा व्यक्त गरिएको छ । राज्यको प्रशासन र माओवादी द्वन्द्वका कारण सर्वसाधारण जनतामा परेको असर, रोजगारीका लागि शिक्षित वर्ग समेत डिभी भरेर विदेसिनु परेको अवस्था, आफ्नो र परिवारको रोजीरोटी चलाउनकै लागि स्वदेशीभूमि र नागरिकता त्यागेर काम र मामको खोजी गर्दै विदेसिनु परेको बाध्यात्मक अवस्थाको चित्रणमाथिका साक्ष्यहरूमा गरिएको छ । गाँस, बाँस र कपासको व्यवस्थापनका लागि युवा जमात दिनप्रतिदिन विदेसिँदा उनीहरूलाई स्वदेशमै रोजगारीको सृजना गर्नुको सट्टा शिक्षित युवा जमात तथा रोजगारी प्राप्त प्रतिष्ठित व्यक्तिहरू समेत डिभी भरेर विदेसिने क्रम जारी रहेमा भोलिका दिनमा देश कहाँ पुग्ला ? भनी राज्यको चिन्ता व्यक्त गरिएको छ । यसरी विदेसिने प्रवृत्ति हाम्रो नेपालको संस्कृति नै बन्दै आइरहेको अवस्थामा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष दुवै रूपमा त्यसको असर हाम्रै समाजको परेको देखिन्छ । यही सामाजिक वातावरणको प्रभावका कारण अहिलेका युवा जमात एस.ई.ई.पास गरेसँगै विदेसिने मनसायका साथ प्लस टु जेनेतेन अध्ययन गर्दा नगर्दै स्वदेशी भाषामा पोख्त छैनन् तर पनि विदेशी भाषाका विभिन्न कुराहरू अध्ययन गरी पोख्त हुन्छन् । यसरी उनीहरू स्वदेशी भूमिप्रतिको मोहलाई त्याग गरी सहजै रूपमा विदेशी भूमिलाई आत्मसाथ गरी अघि बढिरहेका छन् । बाँकी रहेकाहरू पनि जिनतिन आफू अनुकूल वातावरण सिर्जना गरी बाँच्न र बस्न सक्ने क्षमताको विकासमा लागि परेका छन् ।

यसरी कुनै पनि व्यक्ति स्वदेश तथा विदेशमा स्थायी तथा अस्थायी रूपमा बसोबास गर्दा समेत ऊ कहिल्यै वातावरणबाट अलग रहन सक्दैन, हरेक क्षण प्रत्येक पलमा ऊ वातावरणसँग पूर्ण रूपमा आश्रित रहेको हुन्छ । वातावरणबाट नै प्राप्त वस्तुहरूको प्रयोग तथा उपभोग गर्दै मानिसले आफ्नो दैनिकी जीवन चलाइरहेको हुन्छ । त्यसकारण शिक्षित तथा अशिक्षित, रोजगार तथा बेरोजगार, प्रतिष्ठित तथा अप्रतिष्ठित जो कोही मानिस पनि पर्यावरण र संस्कृतिबाट अलग रहेर आफ्नो दैनिकी अगाडि बढाउन सक्दैन (ढकाल २०७५, पृ. ५१) ।

जनजातीय संस्कृति र पर्यावरण

अमर कविता, मिथक भइछु म त, र मेरी जिजीविषा निबन्धमा व्यक्त केही साक्ष्यका आधारमा यहाँ माओवादी, नारी तथा सिवाकोटी जातिको जनजातीय लोक व्यवहार वा चलनसँगको पर्यावरणीय अन्तर्सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । नारीजाति, उच्चजाति र निम्न जातिको जनजातीय लोकप्रचलन, संस्कृति त्यसैगरी उनीहरूले भोग्नुपरेको दुःख, उनीहरूको वातावरणीय अन्तर्सम्बन्ध, खानपानगत संस्कृति, प्रयोगगत भाँडाकुडालगायतका कुरालाई यी निबन्धहरूमा पर्यावरणसँग जोडेर प्रस्तुत गरिएको छ । जातीयताका नाममा भइरहेको भेदभावपूर्ण संस्कृतिलाई परिवर्तन गराउने निहुँमा माओवादी समूहद्वारा डुब्ले बेलको घाम भइसकेका वृद्ध देवीप्रसाद सिवाकोटीको घरमा पसी

जबरजस्ती गरिएको छ । यसरी जबरजस्ती गराउन खोजिएको परिवर्तनले परिवर्तन नभएर विषादको खोल ओढेर बसेको हुन्छ। यस किसिमको परिवर्तनले हाम्रो सामाजिक वातावरणमा नकरात्मक असर पार्दछ भन्ने कुराको पुष्टिका लागि निम्न साक्ष्यलाई अगि सार्न सकिन्छ :

माओवादीहरूको समूह निभारे देवीप्रसाद सिवाकोटीका घरमा गएछन् । आफैँ भित्र पसेर भात पकाएछन्, आफ्ना साथमा ती वृद्धलाई पनि भात खान अग्रसर गरेछन् (पृ. ६७) ।

उनीहरूले बलजफत मुखमा लगेर भातसमेत कोचाइदिएपछि (पृ. ६७)

त्यस्तै गरी यिनका निबन्धमा नारीजातिको मातृत्व सङ्कटमा पर्ने कुराको चिन्ता गर्दै भावनात्मक तथा व्यक्तिगत रूपमा सम्बन्धित रहेर आमा र सन्तानको भविष्यको समेत दृष्टिगत गरिएको छ । यसले समाज व्यवस्थाको वातावरणलाई धमिलाएको छ। यसको पुष्टि तलको साक्ष्यबाट गर्न सकिन्छ :

अब मेरा बुहारीहरूलाई स्वस्थ गर्भधान गर्ने स्वस्थ पुत्रहरू बाँकी छैनन् । अब मेरा छोरी—बुहारीहरू सबै बाँझै हुने भए । सृष्टिको निरन्तरता भङ्ग हुने भयो (पृ. ११) ।

द्वन्द्वकालको समयमा अधिकांश युवा मारिएपछि आफ्ना छोरी बुहारीको मातृत्व सङ्कटमा परेको कुरालाई निबन्धमा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी मातृत्व विहीन हुनुपर्दा नारीमा पर्ने वातावरणीय असरलाई समेत निबन्धकारद्वारा स्वैरकल्पनाका माध्यमबाट कलात्मक मूल्य प्रदान गरिएको छ । त्यसैगरी नारीहिंसा र सहारा विहीन वृद्ध वृद्धाका विवशतालाई पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । नारीजाति बाल्यकालमा पुस्खबाट बलत्कृत हुनुपरेको, विधवा भएपछि समाजबाट अपहेलित हुनुपर्ने तथा विभिन्न लाञ्छना सहनुपर्ने, बुढेसकालमा सन्तानको सहारा गुमाउनु परेको विवशतालाई केही निबन्धमा चित्रण गरिएको छ । विधुवा जति सबै बोक्सी हुन् भन्ने धारणा तथा बालबालिकालाई बलात्कार गर्ने, बुढेसकालमा आफ्ना सन्तानले मातापितालाई सहाराविहीन बनाएर वृद्धाश्रममा लगेर छोड्ने जस्ता प्रवृत्ति अहिले हाम्रो समाजमा संस्कारगत सांस्कृति नै बनेर आएको छ भन्ने कुराको साक्ष्य तलको वाक्यांशबाट पाउन सकिन्छ :

उपियाँ हुनुको सट्टा मुसो हुनुपर्थ्यो र विलोचनपुत्रका सत्ता—उन्मादका रुखका भित्री आतङ्ककारी जरा काट्न सक्नुपर्थ्यो । कम्तीमा पनि दुईवर्षे बालिकाहरू बलात्कृत भएको आर्तनाद सुन्नुपर्दैनथ्यो, विधुवा विवशहरूले बोक्सीका आरोपमा भोग्नुपरेका पीडाको चीत्कार सुन्नुपर्दैनथ्यो र पढ्नुपर्दैनथ्यो बुढेसकालमा सन्तानरूपी सहारा गुमाएका वृद्धका आँखाको विवशता पनि (पृ. १३— १४) ।

यसैगरी मेरी जिजीविषा निबन्धमा आएको रहनसहन र वेशभूषागत संस्कृतिलाई प्रस्ट्याउने क्रममा विद्यार्थी जीवनमा प्रयोग गरिने भोला, तुम्लेट, खाजा लैजाने टिफिन(भाँडो), स्कुलको पोसाकलाई रहनसहन तथा वेशभूषागत संस्कृतिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । निबन्धकार भन्छिन् :

भोला, तुम्लेट किनेर ल्याएकै दिनदेखि उत्फुल्ल थिई । खाजा लैजाने भाँडो, स्कुल जाने कपडा, जुतामोजा किनेकै दिनदेखि ऊ अत्यन्त उत्साहित बनेकी थिई स्कुल जानलाई । ऊ बेलाबेलामा सोध्ने गर्थी, "अब स्कुल जान कति दिन बाँकी छ (पृ.१५) ?"

माथिको यस साक्ष्यमा विद्यार्थी जीवनमा प्रयोग गरिने भोला, तुम्लेट, खाजा लैजाने टिफिन(भाँडो), स्कुलको पोसाकलाई रहनसहन तथा वेशभूषागत संस्कृतिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । विद्यालय पोसाकमा विद्यार्थी विद्यालय जानु, विद्याल जाँदा भोलामा तुम्लेट र खाजा राखेर स्कुल जानु विद्यार्थीको विद्यालय जीवनको विशेषता हो । यसमा विद्यार्थी जीवनको पहिचानगत (वेशभूषागत) विशिष्टता भल्कन्छ । त्यस्तै बलजफत मुखमा लगेर भात कोचाइदिनुले जनजातीय संस्कृतिको परिवर्तनका नाममा गरिएको दबावपूर्ण कार्य हो भन्ने कुराको पुष्टि गर्छ । यसरी दलितलाई घरमा पस्नै नदिने, उनीहरूले पकाएको नखाने, विधुवा महिलाहरू जति सबै बोक्सी हुन् भनी उनीहरूको समाजमा परिचय गराउनु, स्कुल जाँदा स्कुलको पोसाक लगाउनु यी सबै कुराहरूको प्रचलन र यिनीहरूको संस्कृतिलाई पर्यावरणसँग अन्तर्सम्बन्धित बनाएर महत्त्वका साथ उठान गरिएको छ । विद्यार्थीको विद्यालयीय जीवनको वातावरण, विधवालाई हाम्रो समाजले हेर्ने वातावरणीय दृष्टि र युद्धकालीन वातावरणीय अवस्थालाई कलात्मक साहित्यिक प्रतिबिम्बनका माध्यमबाट प्रस्ट पारिएको छ ।

नारीवादी पर्यावरणीय चेतना

त्रिपाठीको अमर सिर्जना निबन्धसङ्ग्रहभित्र नारीवादी पर्यावरणीय चेतना यत्रतत्र रूपमा सलबलाइरहेको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहभित्र नारीवादी पर्यावरणीय चेतना सर्वत्र रूपमा पाउन सके तापनि यस लेखमा मिथक भइछु म त, एक मुठी माटो चोरेर भाग्नेलाई, अमर कविता, अमर सिर्जना, मेरी जिजीविषा, पुरानो घाउ र नयाँ वेदना तथा भाले खन्यु र महापुरस्कार निबन्धमा व्यक्त नारी पर्यावरणका केही साक्ष्यका आधारमामात्र यहाँ नारीवादी पर्यावरणीय चेतनाको अध्ययन गरिएको छ । निबन्धमा नारीको पारिवारिक माया, सुरक्षानुभूति, सदभाव, अस्तित्व, मातृत्वबोध, साहित्य लेखनप्रतिको चिन्ता, छोरीको अनुशासनलगायतका विविध पक्षहरू र त्यसले वातावरणमा पारेको प्रभाव, नारीचेतना, प्रकृतिले मानिसमा पार्ने प्रभावका विषयलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । यहाँ उदघृत निबन्धहरूमा त्रिपाठीले लोकतान्त्रिक प्रगतिवादी चेतना र मार्क्सवादी नारीवादी चेतनासहितको पर्यावरणीय पक्षलाई प्रस्तुत गरेकी छन् ।

अमर कविता मा प्रकृति र पर्यावरणीय विषयबाट जीवन र पितृसत्ताको सन्दर्भ, महिलाको प्रकृतिसँगको निकटता तथा पुरुष र महिलाको संस्कृति र प्रकृतिबिचको भिन्नताको सङ्केत गर्दै नारीस्वर तीव्र रूपमा व्यक्त गरेकी छन् । अमर सिर्जना निबन्ध त्रिपाठीको नारी प्रजननशीलता र त्यसको शक्तिमा आधारित निबन्ध हो, जसलाई बहिनीको प्रसवपीडाका सन्दर्भबाट महिलाको रजस्वला, गर्भ, प्रसूति तथा सिर्जन प्रक्रियालाई प्राकृतिक उपक्रमका रूपमा चिनाएकी छन् (काफ्ले ढकाल, २०७५, पृ. ५५) । त्यस्तै एक मुठी माटो चोरेर भाग्नेलाई निबन्धमा महिला चेतना र वातावरण बिच लैङ्गिक असमानता र मातृत्व चिन्तन सशक्त रूपमा प्रकट भएको छ । यसैगरी यहाँ नारीमा शिक्षाको विकास गर्नुपर्ने, रूढीग्रस्त अन्धविश्वासको भ्रमलाई तोड्नुपर्ने, नारीमहिमा र पहिचानको परिचय गराउनुपर्ने पुरुष आधिपत्यमाथिको चुनौती, नारीको कल्पना शक्ति, चेतना र चिन्तन र त्यससँग नारीको पर्यावरणीय सम्बन्धलाई नारीवादी पर्यावरणीय चेतनाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । यसलाई बिम्बात्मक भाषिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट उनी भन्छन् :

नेपालका सम्पन्न परिवारका हुन् या विपन्न परिवारका, सबै महिला पीडाको बन्धनभित्र छन् र सबै महिलाहरू त्यहि पीडाका नाताले एकअर्काका निकट पनि छन् । सुख पाउने र दुःख पाउनेका बिचमा भन्दा दुःखैदुःख पाउनेका बिचमा माया बढी गाढा हुँदो रहेछ । बाहिरबाट हेर्दा जतिसुकै सुखी देखिने महिलाका हृदयमा पनि अव्यक्त वेदना र अदृश्य घाउ लुकेकै हुन्छ जसले गर्दा उसलाई पुरुषभन्दा महिला नै बढी आत्मीय लाग्छे । यसैले महिला महिलसँगै खुलस्त हुन सक्छे (पृ. ७३) ।

जाग्गेमा लावा होम्दा दुलहीहरू मूर्च्छा पर्ने गरी रुन्छन् । यो पीडा जन्मघरसँगको सम्बन्धविच्छेद गर्दाको हो । आफ्नो रगतको नाता त्याग गर्दाको आँसु हो त्यो । जन्मजात परिचयलाई छाडेर एक किसिमको परिचयहीन हुने क्रमको थालनीको क्षण हो त्यो । यसैले भक्कानो फोरेर रुन्छन् दुलहीहरू जग्गेमा । यो पितृसत्ताको वेदीमा उनीहरूको बलि हुदाँको विवशताको अभिव्यक्ति हो (पृ. ७६) ।

त्यस्तै सृष्टि केन्द्रीय धरोहर वा मातृत्व नारीको विशिष्ट प्राप्ति हो । मातृत्व व्यक्तिगत रूपमा मात्र सीमित नरही आमा र सन्तान बिचको भावनात्मक सम्बद्धता, नारीको क्षमता, कल्पनाशक्ति लगायतका कुराहरूको चेतनासँग सम्बन्धित हुन्छ । त्रिपाठीका प्रायः निबन्धमा प्राकृतिक चेतनाको स्वर, प्रकृतिसँग नारी सम्बन्धको सन्दर्भलगायतका कुराहरूलाई नारीको प्रकृति र संस्कृतिका रूपमा अमर सिर्जना, मेरी जिजीविषा र पुरानो घाउ र नयाँ वेदना निबन्धमा प्रस्तुत गरेकी छन् जसलाई मातृत्व चेतनाका माध्यमबाट प्रस्ट्याउँदै उनी भन्छन् :

प्रसवपीडाका बखत पिता हुने मानिस चाहिँ साथमा बस्नुपर्ने हो र यो ऐच्छिक होइन अनिवार्य परम्परासमेत बस्नुपर्ने हो । अनि मात्र प्रसवपीडाको अनुभव गर्नु नपर्ने पुस्खले पनि मातृत्वको उचित मूल्याङ्कन गर्न सक्थ्यो होला (पृ. ३) ।

भावना आमाकोजस्तो लाग्छ जसमा कृत्रिमता होइन केवल हार्दिक उच्छलन मात्र छ । चेतना सासूजस्तो लाग्छ जसमा विधि र निषेधका पर्खाल मात्र छन् । मेरा ठाउँमा मेरा श्रीमान् भएका भए उनलाई घर छाडेर हिँड्न अवश्यै यस्तो कठिन हुने थिएन होला (पृ. २१) ।

धिकार छ त्यो मस्तिष्कलाई जसले सृष्टिकर्ता ब्रह्मा भनेर एउटा पुस्खस्वरूपको कल्पना गन्यो (पृ. ८) ।

अमर कविता र भाले खन्यू र महापुरस्कार निबन्धका माध्यमबाट नारीमाथि पुस्ख आधिपत्यको आलोचना नारी र धर्तीको सिर्जना शक्तिकै माध्यमबाट मान्छेको अस्तित्व कायमभएको तथ्य प्रस्ट्याइएको छ । सामाजिक, सांस्कृतिक मौलिकतामा आधारित भाषिक, जातीय र राष्ट्रिय गौरव गराउने काममा आमाकै भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ (बिन्दु शर्मा, २०६७, पृ. ११०) । यहाँ पारिवारिक तथा राष्ट्रिय मातृत्वबोध, राष्ट्रिय चेतनाको संवेदनशीलता लगायत पर्यावरणका विविध पक्षमा नारीको महत्त्वलाई उद्घाटित गरिएको छ । त्रिपाठीका निबन्धमा नेपाली नारीका भोगाइ, लैङ्गिक शोषण, गुनासो, पितृसत्तात्मक दमन, दुःखानुभूतिको तितो यथार्थ, मातृत्वको पीडाबोध र सुखानुभूतिबाट वञ्चित व्यङ्ग्यभाव, लैङ्गिक शोषण, पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्थाको विरोधका कुरालाई नारी पर्यावरणीय चेतनाका माध्यमबाट प्रस्ट्याउँदै नारी र वातावरण बिचको सम्बन्धलाई महत्त्वका साथ उठान गरिएको छ (ढकाल, २०७५, पृ. ६०) ।

साहित्यिक पर्यावरणीय चेतना

पर्यावरणीय साहित्य प्रकृतिको प्रस्तुति मात्र नभई साहित्यको आवश्यक र कलात्मक सौन्दर्यको अङ्कन हो । प्रकृतिलाई सर्वोपरी रूपमा उल्लेख गर्दै मार्क्सवादी नारीवादी चेतनालाई यसमा अङ्कन गरिएको हुन्छ । यो निबन्धसङ्ग्रह त्रिपाठीको जीवनबोध, समाजबोध र ऐतिहासिक नारीपक्षधरतासँग वातावरणको साहित्यिक रूपान्तरण हो । यिनमा पितृसत्तात्मक सामन्ती समाजको शोषण विरुद्ध अनुभव प्राप्त चेतना र नारी मनोविज्ञान अनुकूल कटु आलोचना, वर्गीय शोषण र त्यसका सामन्तवादी संयन्त्रहरूका विरुद्ध आक्रमण, राष्ट्रिय राजनीति, त्यसका दुर्बलताहरू र त्यसबाट उत्पन्न राष्ट्रिय तथा जीवनपरक सङ्कटहरूप्रति दृष्टि दिदै देशभक्ति, जातीय स्वाभिमान, आर्थिक विपन्नता, राजनीतिक भ्रष्टता, हत्याकाण्ड, राष्ट्रव्यापी द्वन्द्व, युद्ध, हिंसा, अशान्ति एवम त्यसबाट सङ्कटग्रस्त नेपाली जनजीवनको चित्रण पाइन्छ (झवाली, २०६७, पृ. ३९-४०) । यस सङ्ग्रहलाई एकातिर पर्यावरणीय दृष्टिकोणबाट अङ्गालिएको छ भने अर्कोतिर त्यसको उच्च

कलात्मक साहित्यिक प्रतिबिम्बनलाई पनि समेटिएको छ । विभिन्न बिम्ब र प्रतीकका माध्यमबाट विषयवस्तुको प्रस्तुतिका क्रममा साहित्यिक लेखनले थप उत्कर्षता प्राप्त गरेको छ ।

यहाँ मानवीय र मानवेतर दुवै पात्रहरूको प्रयोग गर्दै मानवीय पात्रलाई प्रधानता दिइएको छ । कतै व्यङ्ग्यात्मक प्राकृतिक दृष्टिकोणलाई साहित्य बिम्बनका माध्यमबाट प्रस्ट पारिएको छ त कतै सरल अभिव्यक्ति दिइएको छ ।

अमर सिर्जना निबन्धसङ्ग्रहअन्तर्गत समाविष्ट *अमर सिर्जना, क्याक्टस रेविजग्रस्त प्रजातन्त्र* र *महाभीर, बुद्ध लजाएको देश* निबन्धहरूका केही साक्ष्यलाई यहाँ साहित्यिक पर्यावरणीय चेतनाअन्तर्गत राखेर अध्ययन गरिएको छ । त्यस्तै राजनीतिक खिचातानीका कारण जनताले भोग्नु परेको पीडा, जन्मभूमिको माया भएर पनि विदेसिनु परेको पीडा र साहित्यिक कार्यक्रमका लागि भएको भेटघाट तथा रमाइलो यात्रा जस्ता सम्पूर्ण विषयको पर्यावरणीय सम्बन्धलाई यस सङ्ग्रहमा साहित्यको माध्यमबाट निबन्धको मूल विषय बनाइएको छ । सत्ताप्राप्तिका लागि भइरहेको राजनीतिक भ्रष्टाचार र त्यसको वातावरण, दरबार हत्याकाण्डको वातावरण, युद्धको वातावरण, अशान्तिमय वातावरणीय अवस्था, सङ्कटग्रस्त नेपाली जनजीवनको वातावरणीय अवस्था र राजनैतिक खिचातानीले पारेको प्रभाव, त्यसले नेपाली जनतामा पारेको असर, देशको अवस्थार त्यहाँको वातावरणलाई साहित्यका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दै निबन्धकार भन्छन् :

आज मेरो देशमा बुद्ध लाजले पानीपानी भएका छन्, स्वयम्भूका आँखाहरू सरमले भुकेका छन्, सगरमाथाको धवलता मैलिएको छ र चन्द्रसूर्य अनुहारै देखाउन नसकेर अन्धौलरूपी कालो बादलको पर्दाभिन्न लुकेका छन् । बैरिएका छन् रावणहरू, शकुनिहरू र दुर्योधनहरू । चीलगिद्धहरू घुमिराखेका छन् नेपाली आकाशमा—आलो रगतको गन्ध थाह पाएर (पृ. ४०) ।

उनीहरू त स्कुले केटाकेटी भैं 'आऊँ पार्ने काँचो आरुबखडा' का लागि आपसमा जुधिराखेका छन्, चिथोराचिथोर गरिराखेका छन् र जजसले जतिजति आरुबखडा खल्तीमा कोचन सक्छन् कोचेर कुदिराखेका छन् । काँधको भोला आरुबखडाका फेदमा बिर्सिएको पत्तै पाएका छैनन् उनीहरूले (पृ. ४०) ।

यस्तै *क्याक्टस, रेविजग्रस्त प्रजातन्त्र* र *महाभीर* निबन्धमा त्रिपाठीले प्रजातन्त्रसँग काफलको शक्तिको तुलना गरेकी छन् भने जसले जे गर्न सक्छ त्यो नै प्रजातन्त्र हो भनी नेपाली राजनीतिप्रतिको साटिक व्यङ्ग्य गरेकी छन् । काफल र प्रजातन्त्रका बिच तुलना गर्दैसाहित्यिक व्यङ्ग्यका माध्यमबाट प्रष्टाउदै उनी भन्छिन् :

“ए काफलले त पत्रिकै खाइदिएछ ।” “जसले जे जे सक्छ त्यो नछोडीकन खाने त रहेछ नि प्रजातन्त्र भनेको । काफललाई पनि प्रजातन्त्र लाग्यो र पत्रिका खाइदियो (पृ. ४७) ।”

मानवीय जीवनको विभिन्न अवरोधहरूमध्ये पनि जन्म र मृत्यु, जीवन यात्राका क्रममा आएका विभिन्न किसिमका कठिनाइहरू विशिष्ट पर्यावरणीय प्रतिपादनका रूपमा निबन्धमा आएका छन् । मानिसको जन्म, मृत्यु, प्राकृतिक प्रकोप, साहित्यिक सिर्जना र देशको मायालाई निबन्धमा मुख्य विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ । मानवीय जीवनशैली र सांस्कृतिक पर्यावरणलाई बुझाउने क्रममा यी निबन्धमा पर्यावरण सम्बद्ध भाषाको प्रयोग भएको छ । मानव जीवनको सुरुवाती अवस्था जन्मदेखि मृत्युसम्मका विभिन्न क्रियाकलाप प्रकृतिसँग जोडिएको हुन्छ । यहाँ जन्म, मृत्यु, भू-क्षयका कुरालाई प्रकृतिसँग परस्पर अन्तर्सम्बन्धित गरी प्राकृतिक नियमसम्मत दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ (ढकाल, २०७५, पृ. ६९-७०) । एकातिर प्रकृतिको महत्त्वलाई देखाइएको छ भने अर्कोतिर प्रकृतिसँगको मानवीय सम्बद्ध देखाउँदै पर्यावरण सम्बद्ध भाषिक प्रयोग र निबन्धगत शिल्पसौन्दर्यको माध्यमबाट निबन्धलाई साहित्यिक कृतिका रूपमा पर्यावरणीय विषय र प्रसङ्गसँग सम्बन्धित केही कलात्मक तथा लालित्यपूर्ण अभिव्यक्तिका तथ्यहरू यहाँ साक्ष्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

‘जहाँ जाऊ नेपाली पहिरो खेपाली (पृ. ४४) ।’

मानिस आफ्नो क्षमताबाट आर्थिक रकम नकमाए तापनि प्रसिद्धि कमाउनतर्फ लागिपरेका हुन्छन् । आर्थिक बाटोलाई नहेरी साहित्यिक वातावरणमा रमाउदै अगाडि बढेका हुन्छन् । साहित्यकारहरू आर्थिक पाटोलाई भन्दा साहित्यिक पाटोलाई आत्मसाथ गर्दै साहित्यिक वातावरणमा रमन रुचाउने कुराको सङ्केत तलका वाक्यांशबाट पाउन सकिन्छ जसलाई निबन्धकार यसरी प्रस्ट्याउँछिन् :

“टङ्क तिम्पो सर्तमा आची गरिदिने भान्जीले पनि कविता सुनाउन र छपाउन थाली । दुःख पाउने भई (पृ. ४७) ।”

“कात्रोमा खल्ती हुँदैन, के भो त (पृ. ४७)“ ?

यो संसारमा साहित्यले चाहिँ एकलै निष्काम बन्नैपर्ने भन्ने पनि के छ र ! “कात्रोसम्म पुग्नुअगाडि त हुन्छ नि खल्ती ! खल्ती नभईकन खल्ती नभएको कात्रो पनि त आउँदैन नि (पृ. ४७) ।”

बहिनीको लामो प्रसववेदना पश्चात् बालकको जन्म भएपछि आमा र बालकसँगै देखेपछि निबन्धकारमा डर, त्रासको वातावरण हटेर गई खुसीको वातावरण छाएको छ । अस्पतालमा एकछिन अधिसम्म रहेको डर, चिन्ता र भयभित वातावरणबाट छुटकारा लिई अस्पतालमा उल्लासमय वातावरण सिर्जना भएको छ । त्यही उल्लासमय वातावरणमा आमा र बालकलाई सँगसँगै देख्दा आमालाई मायादेवी र मेरी वासिङ्गटन तथा बालकलाई सानोबुद्ध, लेनिन, मोडम लेटेसिया, नेपोलियन, बोनापार्ट, आबिया फाङ्गलिन, बेज्जाविन फाइकलिन, जर्ज वासिङ्गटन भएको स्मरण गरेको कुरालाई निबन्धकार प्रस्ट्याउँदै भन्छिन् :

मेरा आखाँअगाडि मायादेवी आफ्नो सानो बुद्धलाई अँगालोमा च्यापेर उपस्थित भएकी थिई । त्यहाँ उलिया नभका खोकिलामा सानो लेनिन, मेडम लेटेसियाका खोकिलामा नेपोलियन बोनापार्ट, अविद्या फ्राङ्गलिनका खोकीलामा बेन्जामिन फ्राङ्कलिन, मेरी वासिङ्गटनका खोकिलामा जर्ज वासिङ्गटन लपक्क टॉसिएर सुतिरहेथे । ऊ त्यस कक्षभित्र पस्दा एउटी महिला थिई तर त्यहाँबाट निस्कँदा धरित्रि, जननी, दयार्द्रहृदया, त्रिभुवनश्रेष्ठा, निर्दोष, सर्वदुःखहा, क्षमा, धृति, शिवा आदि बनेकी छ । एउटी पोथी हरिण आफ्नो शावकलाई लिएर मेरा अगाडि आइपुगेकी थिई । एउटी सिंहिनी आफ्नो शिशुलाई जतनले आफ्नो वक्षमा लुकाएर आराम गरिरहेकी थिई । मेरा आखाँअगाडि सिङ्गे सुष्टि सद्यस्नाता सौन्दर्यमा डुबुल्की मारिरहन्थ्यो । एउटा कुशल कविको अमर काव्यको रचना भर्खरै पूर्ण भएको थियो (पृ. ८) ।

प्रसूति कक्षभित्र पस्दा एउटी महिला भएर प्रवेश गरेकी हुन्छिन् तर प्रसूति कक्षबाट बाहिर आउँदा धर्ती जननी, दयार्द्रहृदया, त्रिभुवन श्रेष्ठा, निर्दोष, सर्वदुःखहा, क्षमा, धृति शिवा भएर आएको कल्पना गरेकी छन् । त्यस्तै पोथी हरिणले शावकलाई, सिंहिनीले शिशुलाई आफ्नो वक्षमा लुकाएर आराम गरिरहेको कुराको आभास गरेकी छन् । यसरी आमा र बच्चा तथा अस्पतालको पर्यावरणसँग जोडिएर आएको पर्यावरणमैत्री भाव प्रस्तुत छ ।

निष्कर्ष

अमर सिर्जना निबन्ध सङ्ग्रहमा पर्यावरण र संस्कृतिलाई गहन तरिकाले समाहित गरिएको पाइन्छ । यहाँ सांस्कृतिक पर्यावरणीय चेतना, नारीवादी पर्यावरणीय चेतना र साहित्यिक पर्यावरणीय चेतनाको अन्तर्घुलन भेटिन्छ । त्यस्तै यस निबन्धसङ्ग्रहमा वातावरण, नारीचेतना, साहित्यिक व्यङ्ग्यपूर्णको राजनीतिक कटाक्ष, जनजातीय संस्कृति र भेषभूषालगायत मार्क्सवादी नारीवादी चेतनामा आधारित पर्यावरणीय साहित्यिक प्रतिबिम्बनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसै गरी यहाँ भाषिक अभिव्यक्तिमा प्रकृतिको मानवीकरण र प्राकृतिक आलङ्कारिकताको अभिव्यजन भएको छ । ग्रामीण भाषिक पद तथा पदावलीमार्फत पर्यावरणीय चेतनालाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । मार्क्सवादी नारीवादी चेतना, मातृत्वबोध, राष्ट्रिय राजनैतिक अवस्था र त्यसको परिणाम, राष्ट्रिय देशभक्ति भावना, सामन्तवाद विरुद्धको विश्वदृष्टि, केन्द्रीय वैचारिक धारणा, सामाजिक पछाँटे संस्कृति र यथार्थिवादी, प्रगतिशील समाज दृष्टि र मार्क्सवादी राजनीतिक चेतनाको भावुकता, लैङ्गिक विभेदको तीव्र आलोचना, पुरुष आधिपत्यमाथिको चुनौती तथा जातीय र राष्ट्रिय पहिचानको खोजी भएको छ । यसैगरी यस सङ्ग्रहमा लैङ्गिकता, राष्ट्रियता, मातृत्वबोध, राजनैतिक द्वन्द्व, सामाजिक विकृतिका कुरालाई मूर्त, अमूर्त रूपमा भावनात्मक कल्पना, करुणा र संवेदनाको अनुभूतीय अध्ययनगत ज्ञानलाई वर्णनात्मक, व्यङ्ग्यात्मक, संस्मरणात्मक स्वरूपमा सरल, सहज र सरस भाषाशैलीका माध्यमबाट महत्त्वका साथ उठान गरिएको छ । त्यसैले यो निबन्धसङ्ग्रह पर्यावरणीय चेतनाको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- एटम, नेत्र. (२०६८). "पर्यावरणीय समालोचना". *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (सैद्धान्तिक खण्ड). पृ.३११-३३१. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- काफ्ले, ढकाल, रजनी. (२०७५). "त्रिपाठीका निबन्धमा पर्यावरणीय चेतना" *मधुपर्क* पुस (५९५). पृ. ५२-५६ ।
- झवाली, रामप्रसाद. (२०६७). "अमर सिर्जना निबन्ध सङ्ग्रहमा निबन्धकार सुधा त्रिपाठीको निबन्धकारिता" *निबन्धसमालोचना*. काठमाडौं : ऐरावती प्रकाशन ।
- ढकाल, फूलकुमारी (२०७५). "अमर सिर्जना निबन्धसङ्ग्रहमा पर्यावरणीय चेतना". स्नातकोत्तर शोधपत्र, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, काठमाडौं ।
- ढकाल, रजनी (२०७०). "ती पशुपक्षीहरू जससँग... निबन्धमा पर्यावरणीय चेतना". *प्रायोगिक समालोचना : अनेक रूप*. पृ. ५३/५६-६१ ।
- त्रिपाठी, गीता. (२०६८) "करोडौं सूर्यहरूको अन्धकारमा पर्यावरणीय चेतना". *भृकुटी*. पू. १४. पृ. ७०-८० ।
- त्रिपाठी, गीता. (२०७०). "सांस्कृतिक अध्ययन र पर्यावरणको अन्तर्सम्बन्ध". *भृकुटी*. भाग १९ असार. पृ.९३-१०१
- त्रिपाठी, सुधा. (२०६५). *अमर सिर्जना*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, गोकुल. (२०७२). "नदी किनाराका माझी काव्य सङ्ग्रहमा पर्यावरण". अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर ।
- पोखरेल, गोकुल. (२०७०). "सिमसार राजदूत काव्यको पर्यावरणीय अध्ययन". अप्रकाशित एम.ए. शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर ।
- भट्टराई, गोविन्दराज. (२०७१). *उत्तरआधुनिक विर्मश*. काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेशन हाउस ।
- भट्टराई, जयदेव. (२०६७). "अमर सिर्जना". *गोरखापत्र* १०९/३३८ (वैशाख ४). पृ. 'ख' ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद. (२०७०) *समय सौन्दर्य पर्यावरण र कविता*. काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन ।
- राई, देविका (२०७०). "अमर सिर्जना भित्रको अमर सिर्जना" *नेपाली नारीवादी समालोचना*. सुधा त्रिपाठी र सीता पन्थी (सम्पा.) काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- सेरिल ग्लोटफेल्टी र ह्यारोल्ड फ्रोम (१९९६). *द इकोकिटिसिज्म रिडर* : ल्यान्मार्कइन् लिटरेरी इकोलोजी. लन्डन : यूनिभर्सिटी अफ जर्जिया प्रेस ।
- शर्मा, बिन्दु. (२०६७). "अमर सिर्जनामा मातृत्व बोध" *गरिमा*. २८(७/३३१).पृ. १०७ - १११ ।
- सापकोटा, उर्मिला. (२०७०). "सुधा त्रिपाठीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व". अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर ।